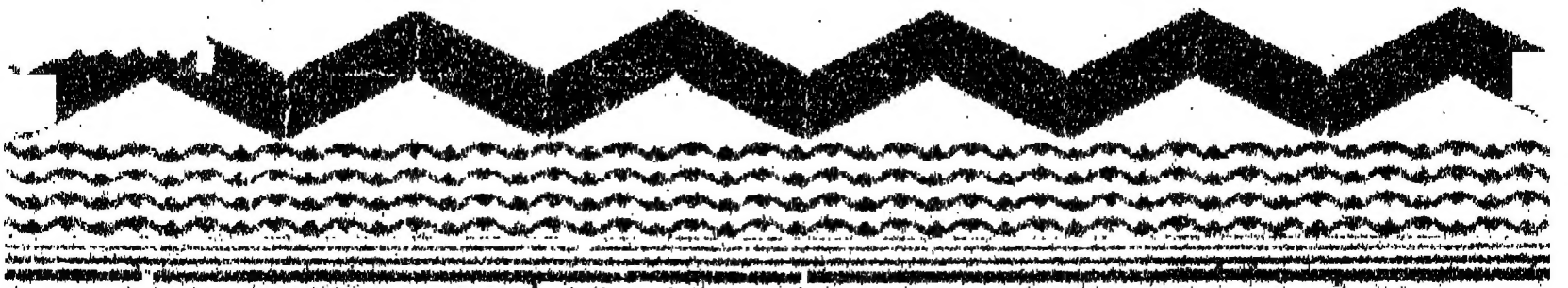

અનંદરાત્રિ

અને બીજી વાતો

ધૂમકેતુ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૩૧૪ કિંમત ૦.૩.૦

ગ્રંથનામ અનંદશત્રિ

વર્ગિક ૬-૧૩

આ
નં
દ
રા
ત્રિ

અને બીજા વાતો

ધૂમકેતુ

ત્રણ આના

પ્રકાશક

શંભુલાલ જગશી શાહ
ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

મુદ્રક

મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
શ્રી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
પાંચકુવા : : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩૩૧૪

૪-૧૩

‘ધૂમકેતુ’ની ‘સસ્તી સાહિત્યવાટિકા’

૧ ગોવિંદનું ખેતર ને બીજ વાતો

૨ લખમી ને બીજ વાતો

૩ વીરાંગના ને બીજ વાતો

૪ નરકેસરી ને પોલિયન

૫ પરશુરામ

૬ હુએનસંગ

∴ હિંડનબર્ગ, હાનિબાલ, સીઝર

સિકંદર, શિવાજી, પ્રતાપ અને બીજ

પુસ્તિકાઓ તૈયાર થાય છે

‘ધૂમકેતુ’ની

નવલકથાઓ

૧ રાજમુગટ

૨ પૃથ્વીશ

૩ મલ્લિકા

૪ અનિતા

૫ પરાજય

૬ ચોલાદેવી

૭ રાજસંન્ધ્યાસી

૮ વાચિત્રીદેવી

છ

આનંદરાત્રિ

અમદાવાદનું સ્ટેશન જોઈને પહેલપહેલાં તો રાધા વડુ મૂંઝાઈ ગઈ. એ તો સારું હતું કે એનો દેર ટપુડો સાથે હતો, નહિતર તો ઝગારા મારતી રોશનીની હારની હાર જોઈને કોઈ પણ સ્ટેશનથી આશરે પંદર માઈલ દૂર એવા નાના સરખા કાળસરાની, હજી તો ગઈ કાલ સુધી ગીરની નદીમાં નહાવા પડતી આ છોકરી, કોણ જાણે કેટલુંયે જાદુ આ રોશનીમાં જ જોઈ શકત. તોપણ ‘મોટર—અસ’નો હારો જોઈને રાધા બોલી: ‘ટપુભાઈ! આટલી બધી મોટરું કોની હશે?’

પણ ટપુડે તો એને જવાબ આપવાને બદલે એક બસ ઝપાટાબંધ જતી હતી એને, ‘એ મોટર’ એવા શબ્દમાત્રથી ઊભી રાખી દીધી. એ જોઈને રાધા વડુને લાગ્યું કે અમદાવાદ જેવા શહેરમાં પણ ટપુભાઈનું માન લાગે છે. બાબીને મોટરમાં બેસતાં બરાબર ન આવડે માટે ટપુએ ‘બાબી! આંહી પગ મૂકજે હો!’ એમ કહીને

એને દોરી; ગાદી અને અંદરની સુંવાળી બેઠક ને ચક્રચક્રતો રંગ જોઈ ને રાધાથી લાજમાં ને લાજમાં ટપુની સામે જોઈ ને હસી જવાયું !

એની કલ્પનાને અગમ્ય એવી સૃષ્ટિ રીત્યારોડ ઉપર ખીલી રહી હતી. સિનેમાના દીવા હજારો તારાની પેઠે ચળકતા હતા. પાનની દુકાને ઊભા ઊભા શોખીનો પાન ખાઈ રહ્યા હતા. રાધા વહુ લાજમાંથી સંઘળું જોઈ ને ટપુને વચ્ચે વચ્ચે પૂછતી જતી હતી.

‘ આ જોયું ! ’ ટપુ બોલ્યો.

‘ શું ? ’

‘ આ લક્ષ્મીવિલાસ હોટલ, એની ચાનો ટેસ લેવા ફરેક દીતવારે હું મારા ભાઈ સાથે આવું છું. ’

ભાઈનું નામ લેતા દેરને જોઈ ને રાધાએ શરમથી નેણ નીચે ઢાળી દીધાં. પણ એના ગામડિયા ચહેરા પર ફેલાયલું મંદ સ્મિત જોવાની બીજા કોઈને કુરસદ ન હતી. ઊભી રહેલી મોટરમાંથી બે જણ ઊતર્યા ને ચાર જણ ચડી આવ્યા.

રાધા વહુનું હૃદય ઉલ્લાસમાં હતું. સ્ટેશન—રીત્યારોડ—લક્ષ્મીવિલાસ હોટલ—અને એની ચા; એણે ચાને માટે કાળસરામાં કેટલી વખત તરફડિયાં માર્યાં હતાં, પણ મહેમાન વિના ચા ઘરમાં થાય નહિ, એટલે એક વખત તો લક્ષ્મીચંદ શેઠનાં ત્રણ બેડાં પાણી ભરીને પણ ચાનો વાટકો પી આવી હતી. એને મન થયું કે ટપુભાઈને આ વાત કરું, પણ વળી, ભાભી. ભુખાળવી છે એવી મસ્કરી થાશે એમ ધારી મોંએ આવેલું વાક્ય મનમાં રહેવા દીધું

‘ ભાભી ! આ જોયા ત્રણ દરવાજા ? ’

રાધા વહુએ લાજમાંથી દરવાજા જોયા ન જોયા ત્યાં ભદ્રતી ઘડિયાળના આફના ટકોરા સાંભળ્યા.

‘ આ શું ટપુભાઈ ? ’

ટપુભાઈની મસ્કરી કરવાની એક બે લક્ષ્ણ તૈયારી કરતા હતા, એટલામાં ટપુ રાધા સાથે નીચે ઊતર્યો.

‘ ઊતરો ! ’

‘ ઘર આવ્યું ? ’

‘ ના, અહીંથી ચાલતા જઈશું. ’

નાનીસરખી પોટલીમાંથે લઈ રાધા ધીમેથી નીચે ઊતરી. અને જણાં ચાલ્યાં.

‘ કેટલા વાગ્યા હશે ? ’

‘ આ જોયું ભાભી ! આ ભદ્રકાળીનું મંદિર છે. પેલી ભદ્રતી ઘડિયાળ. ’

રાધા ને ટપુ વાતો કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે ઘેર પહોંચ્યાં.

૨

ઘેર ફળીમાં ખાટલા પર એક આધેડ વયનો કાંઈક ફિક્કાશ પડતો માણસ, અને એક પ્રૌઢ સ્ત્રી બે જણાં બેઠાં હતાં. ફળી મોટું ને ધુમાડાથી ભરેલું છતાં ચોખ્ખું કહેવાય તેવું હતું. ટપુને જોઈને પેલી સ્ત્રી બેઠી થઈ.

‘ એલા ટપુભાઈ ! તને તો બહુ રોજી રાખ્યો. છ તે માણસ કે હેવાન ! આવ વહુ, આમ આવ. ’

આગળ વધીને રાધા પેલી સ્ત્રીને પગે પડી.

આશીર્વાદ આપતી હોય તેમ એ બોલી: ‘ તમારું માંડી-કારવીને બેસો, બાપુ, ને તમારે એકનાં એકોતેર થાય ! શું ટપુડાને ને મોટાને સાચવવા પડ્યા ! માડી ! એની મા મરી ગઈ, તે દા તો એલી વૌ, તારો જન્મેય નહિ હોય. ’

ટપુડા ને મધો બન્ને ભાઈ બાલ્યાવસ્થામાં જ અનાથ બન્યા હતા. હવે સૌ જુદા રહેતા હતા. કાકીને પણ પોતાનાં છોકરાં હતાં ને આજે મધાની વડુ આવવાની હતી, એટલે એ જરાક આંટો આવી હતી.

‘ હે વૌ ! ચાખા રાંધ્યા છે, ને ડબ્બરામાંથી ગળ કાઢીને સૌ ખાવા બેસો. મધા ! કાંઈ જેતુંકારવતું મગાવજે, ને વૌ ! તું સવારમાં ટપુડાને લઈને આવજે. હું હવે જઈ, નકર, મારે મોઢું થશે. ’ મધાની વડુને ઘરમાં પહોંચાડી કાપી થોડી વાર ત્યાં બેઠાં.

‘ કાકી તમે આંહીં ખાવ ને ! ’ ટપુડા બોલ્યો.

‘ ના માડી ’ કહેતાંકને કાકી ઊઠ્યાં ને સવારે વડુને વહેલાં ઊઠવાનું કહી ચાલ્યાં.

‘ સૂતી રે’શમાં, નકર રોટલા નહિ થાય, ’ કહીને કાકી ગયાં.

રાધાએ બંને ભાઈને ચાખા પીરસી દીધા.

ટપુડા ગોળનો ડાબો આગળ ધર્યો.

‘ તારે નથી ખાવું ભાભી ? ’ ટપુડા બોલ્યો.

રાધાએ લાજમાં જ માથું ધુણાવીને ના પાડી.

‘ અરે ! એમ કાંઈ થાય ? આપણે સવારે મિલમાં જવાનું હોય, ચાર બન્ને ઊઠીને રોટલા કરવા પડે ને ખાધા વિના કાંઈ લાગે ? ’

ટપુડાએ પોતાની થાળીમાંથી ચોખ્ખા કાઢીને ત્રીજી થાળી પીરસી. મધાએ પણ થોડાક ચોખ્ખા વધાર્યા.

ગોળ લઈને ત્રણે જણુ ખાવા બેઠાં; એટલામાં થોડે દૂરના મકાનની ખુલ્લી બારીમાંથી અવાજ આવ્યો:

‘ મધા ! એ મધા ! ’

‘ ઇજનર સા’બ લાગે છે. ટપુડા ! આજ તું જન’શ ? ’

પાસેના બંગલામાં ઇજનર સાહેબ રહેતા હતા. મધો એના હાથ નીચે જ હતો. હમેશના નિયમ પ્રમાણે એણે મધાને બોલાવ્યો હતો. ‘ એ મધા ! ’

ટપુડા જવાબ આપે તે પહેલાં ભુપતસંગ આવ્યો:

‘ મધા ! ’

‘ કેમ ? ’

‘ એંજનર સા’બ બોલાવે છે. ’

‘ હા હમણાં આવું છું હો—ટપુડા આવે છે. ’

ટપુડા ઉતાવળો જમીને બહાર ગયો.

ટપુડા બહાર પહોંચ્યો હશે ત્યાં મધાએ રાધાનો હાથ પકડ્યો : ‘ કેમ ખાતી નથી ? ’

રાધાએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

‘ બોલતી કેમ નથી ? ’

એ રાધાની પાસે આવ્યો. તેની લાજ ઉધાડી નાખી. ગોરું કાંઈક દિવંગીરી ભરેલું, શરમથી છવાયેલું, રાધાનું સુંદર મોં એની નજરે પડ્યું. તેણે રાધાના બન્ને હાથ પકડીને ફરીને પૂછ્યું: ‘ કેમ ખાતી નથી ? ’

એટલામાં ટપુડાના પગલાંનો અવાજ આવ્યો: ‘ ભાઈ ! ’

‘ કેમ ટપુ—ટપુડા શું કીધું એંજનર સા’બે ? ’ એમ

કહેતો મધો બહાર આવ્યો. ટપુએ અંદર નજર નાખી તો ભાભી મોટી લાજ કાઢીને એક તરફ ઊભી રહી હતી.

‘એંજનર સા’બ કે’ તું કંઈ આવ્યો ? મેં કીધું હમણું આવ્યો. પછી ધખ્યા. પછી ક્યે તારી ભાભીને તેડ્યાવ્યો. મેં કીધું તેડ્યાવ્યો. તો કે’ ઈ સારું કર્યું. બો’ન બૌ માંદાં છે—રાતે બૌ પીડા થાય છે. અટલે ધનુ ડાશીને મદદ કરવા તારી ભાભીને મોકલજે. મધાને કે’જે.’

મધો કાંઈ બોલ્યો નહિ. એટલામાં ભુપતસંગ પાછો આવ્યો. ભુપતસંગ પણ મિલમાં કામ કરતો હતો, ને ઇજનેર સાહેબની પાસે રહેતો હતો.

‘મધા ! તેં ખાધું ?’

‘ના.’

‘ત્યારે ખાઈ લે ને. બોનને ઠીક નથી.’

એટલામાં ઇજનેર સાહેબનો અવાજ આવ્યો : ‘મધા, એ મધા !’

‘હો શા’બ : હો શા’બ’ કરતો મધો દોડ્યો. થોડી વાર પછી ત્યાંથી પાછો આવી મધો ગુપચુપ ખાવા બેસી ગયો. રાધાએ પણ બે કોળિયા ખાધા પણ એનું મન ખાવામાં ન હતું. બહાર ફળીમાં જઈ, હામણું ઊટકાને ઘરમાં આવીને બેઠી. પછી ટપુને બોલાવ્યો : ‘ટપુભાઈ ! તમારી પથારી ક્યાં કરું ?’

ઇજનેર સાહેબને ત્યાં દોડદોડી થતી જોઈ ટપુની નજર ત્યાં હતી.

મધો ફળીમાં બેઠો બેઠો સાંભળતો હતો તે કાંઈક મંદ સ્વરે બોલ્યો : ‘કરી’યાવો ભાઈ, એમાં કાંઈ હાલશે ?’

ટપુડો ચાલી નીકળ્યો. એની પાછળ રાધા ચાલી નીકળી.
એના પગમાં ખખડતી કાંખીનો રણુકો મધો ફળીમાં
એસીને સાંભળી રહ્યો.

૩

ફિક્કી ફસ થઈ ગયેલી એક બાઈ ખાટલામાં સૂતી
હતી. રાધા ત્યાં જઈને ઊભી. એક ડોશી ત્યાં બેઠી બેઠી
પેલી બાઈને શેક કરી રહી હતી.

‘વૌ—કાણુ તું મધાની વૌ નાં?’

રાધાએ બોલ્યા વિના ડોકું ધુણાવ્યું.

‘તઈ લે, આ ગોટો, ને બો’નને એ . . . આંહી
શેકવા માંડ.’ ડોશીએ છાતી પાસેની જગા બતાવી.

રાધા એક ડગલું આગળ વધી. એની કાંખીનો
રણુકો થયો.

‘હ્યો, હવે આંહી કાંખી પડેર્યા વિના આવ્યાં હોત તો
તો હાલત? ટપુડાને દે, ઘેર મૂકી આવે.’

રાધાએ બહાર આવી ટપુડાને બોલ્યો. એક ખૂણામાં
બેઠો બેઠો એ બીડી પીતો હતો.

‘ટપુભાઈ, આ મારા પગની કાંખી કાઢશો?’

ટપુ કાંખી કાઢવા માંડ્યો, પણ પગમાંથી નીકળતાં
વાર લાગી. ટપુડાએ જોર કર્યું, રાધાએ એનો હાથ પકડી
લીધો. ‘ઓ’ય માડીરે! તમારો હાથ તો ઔ ભારે.’

ટપુ કાંખી લઈને ઘેર ગયો, રાધા અંદર ગઈ.

રાધાએ શેકનો ગોટો મૂકતાં સૂતેલી સ્ત્રીનું મોં જોયું.
ફિક્કું, પીળાશ પડતું, ઝાંખા ઉઘાડા ડોળાવાળું, નિસ્તેજ

અને એકદમ વિકૃત એવું એ મોં જોઈને એના મનમાંથી સઘળી આશા સરી ગઈ. સૂતેલી સ્ત્રી બોલતી ન હતી, પણ એનો ચહેરો એવો વિચિત્ર હતો કે એની આસપાસનું મૌન વધારે ભયંકર બનતું હતું. રાધા મનમાં ધ્રુજતી હતી. એના દિલમાં આ ભૂતનો વળગાડ હોય એવું લાગતું હતું. એ ઇચ્છી રહી હતી કે ભલે ડોશી ટપકો આપે, પણ કંઈક બોલે તો સારું.

એટલામાં ડોશી બોલી: ‘વૌ! હું જરાક આ’ર જર્મ આવું. તું ઔ બોલાવીશ માં હો બોનને. ને કાંઈ કામ હોય તો બોલાવવા મોકલજે ટપુડાને. વળી ખૂમો પાડતી નહિ.’

એટલામાં પેલી સ્ત્રીએ એવો કાંઈક ઉંદારો ક્યો કે રાધા ભયને લીધે બેઠી જેવી થઈ ગઈ.

ડોશી બહાર ગયાં.

પણ ડોશી ગયાં કે તરત જ રાધા આંખો મીંચી ગઈ. પેલા ચહેરા સામે જોવાની એની તાકાત ન હતી. એ ભયથી ધ્રુજ રહી હતી.

એટલામાં ડોક્ટર, ઇજનેર વગેરે સૌ અંદર આવ્યા. ટપુ આવી ગયો હતો તેને ઇજનેરે બોલાવ્યો.

‘ટપુડા, હમણાં આંહીં અમે સૌ છીએ, ડોશી બહાર ગયાં છે, પણ હમણાં આવશે, એટલે તારી ભાભીને જવું હોય તો ભલે થોડી વાર જઈ આવે. કામ પડે બોલાવશું.’

ટપુડે ભાભીને બહાર બોલાવી લીધી ને તેને બંગલાનાં પગથિયાંની નીચે ઉતારી તે પાછો ફરવા જતો હતો એટલામાં ભાભીનો કાંઈક ભયભીત અવાજ સાંભળ્યો.

‘ટપુભાઈ! મને ઘર સુધી મૂકી જાઓ ને!’

કાંઈ ખોલ્યા વિના ટપુ આગળ ને રાધા પાછળ એમ બંને ચાલ્યાં. રસ્તામાં એક ફૂતરું મળ્યું, ત્યારે પોતાની કલ્પનાના જોરથી, એમાં કાંઈનું કાંઈ કલ્પીને રાધાએ ટપુનો ખભો પકડી લીધો : ‘ એ ટપુભાઈ ! કાક ઊભું ! ’

‘ હવે ભાભી ! જો તો ખરી, ફૂતરું છે. ’ ને તેણે રાધાનો હાથ પકડીને ધીમેથી ખભા ઉપરથી ખેંસવી નાખ્યો.

રાધા ઘરમાં આવી. એને આવેલી જોઈને મધો કળીમાંથી ઊઠીને ઘરમાં આવ્યો : ‘ કાં કેમ થયું ? ત્યાં નો સારવ્યું ? ’

રાધા કાંઈ ખોલી નહિ. એના ચહેરા પર ભયને સ્થાને જરાક સ્મિત આવીને ચાલ્યું ગયું. અને સ્મિતની જગ્યા પર એકદમ શરમની સુરખી છાઈ રહી.

‘ હે હવે એશ માં. મારો ખાટલો આંહી પાથર, ને ટપુડાને આશરીમાં ખાટલી ઢાળી દે. ’

રાધા ગુપચુપ ખોલ્યા વિના ઊઠી. કળીમાંથી ખાટલો લાવીને આશરીમાં ઢાળ્યો. પણ એના પર નાખવાનું ગોઠડું ક્યાં હશે એ ખબર ન હતી, એટલે મૂંઝાઈને, આશરીને ઢિનારે ઊભી રહી.

‘ શું જોઈ છઈ ? ’

‘ ટપુભાઈનું ગોઠડું ક્યાં ? ’

મધાનું હૃદય આનંદથી તાચી ઊઠ્યું. રાધાનો મીઠો—શરમાળ—કેમળ અવાજ એને કાને પડતાં, એની સ્વપ્નસૃષ્ટિ જાગતી હોય તેમ તે આગળ વધ્યો.

‘ આંહી આવ્ય, હું ગોઠડું ખતાવું. ’

રાધા આગળ વધી ઘરમાં ગઈ.

અચાનક મધાએ એનો હાથ પકડ્યો : રાધા બોલ્યા વિના નીચે જોઈ રહી, ને બળ કરીને પોતાનો હાથ ખેંચવા લાગી. પણ મધાએ એનો બીજો હાથ પકડી, એને પોતાની પાસે ખેંચી અને એક મીઠું ચુંબન લેવા તેનું મોં પાસે લાવ્યો, પણ તેનો હાથ ભોંસો પડીને પાછો પડ્યો. ઇજનેર સાહેબના ઘરમાંથી અવાજ આવવા લાગ્યા. કાન માંડ્યા તો વધારે દોડાદોડ થતી હોય તેમ લાગ્યું. મધાનો હાથ ઢીલો પડી ગયો.

ધૂજતી હરિણી હોય તેમ રાધા પણ કમાડ ઉઘાડીને એકદમ બહાર નાહી; એને કાઠનાં પગલાં સંભળાતાં લાગ્યાં.

‘કાણુ રુએ છે ટપુભાઈ ?’

સામેથી ટપુ જ શ્વાસભરે દોડતો આવતો હતો.

‘મધાભાઈ! બોનને તો વધુ અહખ થાય છે.’

મધો બહાર આવ્યો: ‘અહખ થાય છે ?’

‘હા, હા, હાલોને, તમારે ગામમાં જતવું પડશે.’

‘હા લે; હમણાં હું આવું છું.’

એટલામાં ફરી ભુપતસંગ આવ્યો: ‘મધાભાઈ! તારે ગામમાં જતવું પડશે. વૌને મોકલ મારી મા પાસે.’

‘ભાઈ, આવડા મોટા સાબ થઈને એકાદ માણસ રાખતા હોય ! એક બાઈ માણસ રાખતા હોય ! આ આજ હાલી આવે છે ત્યાં મુરતમાં જ આ દેખાડવું... અરે, આપણો તે કાંઈ જનમારો છે ?’

‘હવે ભાઈ હાલ્યને, આપણે શું કામ ? ઈ તો વધુ હોય ત્યાં વધુ લોભ હોય. બોન પાસે રાત દિ મારી મા નથી

બેઠાં રે'તાં ? હજી એ બેઠાં. લે, હવે હાલ્ય હાલ્ય, ઇ તો એમ જ હાલે. આપણે પાછી નોકરી તો એના હાથ હેઠે કરવી છે નાં ? એને માણુહ નો મળે; આપણે હોઈ મફતિયા ને માણુહ રાખે ? લે હાલ્ય હવે હાલ્ય. '

‘ પણ ભાઈ, આપણેય જીવ છે નાં ? આ તારી મા બે મૈના થયાં ઉગ્ગરા કરે છે, તે ઇ એવડા મોટા સા'બ એક માણુહ નો રાખી દ્યે ? '

‘ લે હાલ્ય હાલ્ય. મોડું થાય છે. વૌ ભલે વાંહેથી આવે. '

મધો બોલ્યાચાલ્યા વિના ચાલી નીકળ્યો—ધીમે પગલે ને ભારે હૈયે.

ભાભીને એકલી ઊભેલી જોઈને ટપુડો એની પાસે આવ્યો: ‘ ભાભી ! તેં ચોખા ને ગળ ખાધાં ? '

રાધાએ બોલ્યા વિના માથું હલાવ્યું.

અને લાડ કરતો હોય તેમ ટપુડો બોલ્યો : ‘ મારા ભાઈ એ ક્યું એટલે નાં—? . . . ' પણ એના બીજા શબ્દો બહાર જ ન આવ્યા; રાધાની આંખની દિલગીરી ભરેલી રતાશ જોઈ તે ચૂપ જ થઈ ગયો. એટલામાં તો પાછા ફરેલા મધાનો અવાજ આવ્યો:

‘ ટપુડા, હાલને, એંજનેર સા'બ તનેય બોલાવે છે. '

ટપુડો હેતમાં ભાભીને ટાપલી મારીને મધાની સાથે દોડ્યો ગયો.

ઓશરીનો થાંભલો ઝાલીને ઊભેલી રાધાની આંખોમાંથી આનંદરાત્રિનાં આંસુ વહી રહ્યાં હતાં.

પાનવહુ

પહેલાં પતિને અને પાછળથી પુત્રને ખોયા પછી પાનવહુને ખેતીમાં રસ રહ્યો ન હતો. પણ છેક બાળપણથી ભરચક્ક ખેતીમાં ને ઢોરમાં ગિછરેલી હોવાથી ખેતર કે વાડીપટું છોડવા કરતાં એને છુવ છોડવો વધારે ગમે. એટલે એકાદ સાથી રાખીને એ ખેતાની ખેડ નભાવ્યે જતી. એની પાસે પટારામાં રૂપિયા સવા બસો રોકડા હતા અને છોકરાની વહુ નાતરે ગઈ એની સોનાની કંડી આશરે દોઢસો રૂપિયાની હતી. માણસનો ઘસારો સહન કરવો પડ્યો ન હોત તો પાનવહુની આવડત એવી હતી કે એ ખેતાની ખેતી બહુ જ સારી રીતે ચલાવી શકત. એનો દેહ અક્કડ, સીધો ને સશક્ત હતો. પરણીને આવી ત્યારે તો એનું જોખન પણ તોફાને ચડેલ સમુદ્રતરંગ જેવું હતું. અને સારું હતું કે, એનો ઘણી આણુંદ એના કરતાં નાનો હતો ને વળી અક્કલમાં પણ કાંઈક કમ હતો. એટલે પાનવહુએ આવતાંવેંત જ એને હાથમાં લઈને, ખેતાની ખેડ જુદી કરાવી, ઘરમાં બાઈએ ભાગ પડાવીને ખેતાનો ભાગ નોખો

કરાવી લીધો અને આણુંદને પોતાના હાથ નીચે રાખીને
 ખેતીમાં પાવરધો બનાવી દીધો. એમ ન થયું હોત તો આ
 સ્ત્રીને હાથે કાં ધરમાં કુસંપ થાત અથવા કાંઈક નુકસાન
 થાત. કાંઈક વખત એ આણુંદને ધમકાવી લેતી અને ગામનો
 ભરવાડ કે સપાઈ કે વેઠનો વારો આપવાવાળો ખોટું કહી
 ગયો હોય ને આણુંદ જવાબ ન ભરી શકે તો ‘જન રે,
 મારા પીટયા બાયલા ! હાલ્ય મારી ભેગો. તને તો ભગ-
 વાને બાયડી કરી હત બાયડી !’ એમ કહી આણુંદને ભેગો
 લઈ પોતે જઈને ચોખવટ કરી આવતી. સપાઈસફરાં ઉપર
 હાથ રાખવા જેટલી એનામાં ઉદારતા હતી, અને છતાં
 કાંઈ વાતમાં એ નમતું નહિ આપે એવો એનો ધાક ખેસી
 ગયો હતો. આણુંદ એનાથી વયે નાનો અને શરીરમાં પણ
 નબળો એટલે પાનવહુ ધારે તો એને એક હાકલ ભેગો
 નીચે ખેસારી દે. પણ હરેક સ્ત્રીમાં નબળા પ્રત્યે અંતઃક-
 રણમાં ક્રમળતા ભરી હોય છે એટલે પાનવહુ આણુંદને—
 એને ગામલોક તો આણુંદો જ કહેતા—સારી રીતે જાળ-
 વતી, એનું બાણું ઝરાખર સાચવતી અને આગ ભરેલી
 પ્રેમની આંખે આ છાકરા જેવો ધણી જુવાનીમાં આવે
 એની રાહ જોઈ રહી હતી. પાનવહુને ભતવારીનો સ્વાંગ સજીને
 લીલાંછમ ખેતરમાં ચાલી જતી જોવી, એ યૌવનને પ્રેમની
 શોધમાં જતું જોવા ખરોખર હતું. ‘ખે હાંઠા ધરાઈને આધેરા
 ખસી જાય’ એવડો લીલી ચારનો ભારો લઈને એ સાંજે
 ખેતરથી પાછી ફરતી હોય, ત્યારે એવા ઉન્મત્ત અને જાજ્જર
 યૌવનને જોવા નીકળેલા શેખાખોરો એની શોહમાં દબાઈને
 જ જાણે પોતાને કામે નીકળ્યા હોય, એમ ઢાંગ કરીને,

ગુપચુપ એની પાસેથી ચાલ્યા જતા. અને એમાં જે કોઈ સિપાઈ નીકળ્યો—કે જેનો કીર્તિમુગટ આવા રખડુ કામ માટે અદ્વિતીય હોય—તો તો પાનવલુ એને ટોણામાં જ વીંધી નાખતી: ‘સપારણુ ખચારી રખડી પડશે, કાળુભાઈ! આવે ધંધે ચડ્યા છો તે!’ અને પોતે મુરખખીવટ જળવીને ચાલી જતી.

આણુંદ જેમ વયમાં તેમ અક્કલમાં નાનો હતો. એટલે કેટલીક વખત ગામડાગામના ઊડતા ગપાટામાં મૂંઝાઈ જતો. છતાં પાનવલુ આણુંદને એવા પ્રેમથી લાડ લડાવતી કે, ઘણી વખત તો આણુંદ એમ ઇચ્છતો કે, જનમોજનમ આવી સશક્ત તેજસ્વી મોટી સ્ત્રીના નાના ઘણી થવાનું જ એના ભાગ્યમાં લખાતું જાય! તો રોટલાનું ચૂરમું વલુ ચોળી આપે, ખવરાવે ને વળી કામમાં મદદ કરાવે. જંતુસૃષ્ટિમાં અનેક માદાઓ નરની સેવા કરે છે એ અનુભવ માનવસૃષ્ટિમાં પણ અણુમોલો તો લાગે છે.

પાનવલુ ખેતર ભાત લઈ જાય ત્યારે સીમાડેથી નરી રસિકતા વરસતી આવે. મોલ માથોડાપૂર થાય ત્યારે બંને જણાં ખેતરમાં હોય તો જોઈ લેજો પાનવલુનું આણુંદને આકર્ષણ કરનારું જોખન! કોઈ દેખે તેમ ન હોય તો તો આણુંદને પકડવા દોડતી ને હાથતાળી દઈને નાસી જતી. જેટલી રમતિયાળ ને રસિક હતી એટલી પવિત્ર હતી—એટલે આણુંદને પકડીને ચીટિયાં લેતી લેતી મસ્કરી પણ કરતી: આણુંદ સામું જોઈ રહ્યો હોય તો હાથ પકડીને કહેશે ‘એલા! તું તો ગજું જ કરતો નથી! આ વખતે શેરડીના વાડમાં આવજો મારી હારોહાર કામ કરવા; એટલે

હું તને ધરાઈને ખવરાવું. ને તું મને ધરાઈને નીરખે—
અટાણે. ખરે બપોરે સામું જોઈ રહ્યો છે તે, શરમાતો નથી?’

પાનવહુએ ખેડ જમાવી હતી ને એને નભાવી હતી. એની આવડતથી સૌ શેહ ખાતા. એ પોતાનું જોખન જાળવી રહી હતી, અને આણંદને પણ પ્રેમથી સાચવી રહી હતી.

૨

એક વખત એવું બન્યું કે પાનવહુના પિયરથી આવેલો સાથી જંગલો કાસે હતો અને પાનવહુ ખેતરમાં હતી. આણંદને માથું દુખતું હતું એટલે ખેતરે આવ્યો ન હતો. અચાનક પાનવહુ પાણી વાળવું મૂકીને વાડીએ આવી: ‘એલા જંગલો ! જા તું પાણી વાળવા, હું કાસે બેસું છું.’

‘તું ર’વા દે ને, બેસવું માવડી, જો ઢાંઢા પાછી મૂકશે તો—’

‘હા, હા, તને એકને જ બધું આવડે. અમે કાંઈ કાસ હાંક્યો છું?’ એમ કહીને પાનવહુ કાસે બેસી ગઈ ને સાથી જંગલો પાણી પીવા થાળામાં ગયો.

એટલામાં આણંદ શેઠે આવતો દેખાયો. ગામગપાટાએ એના મનમાં ધર્ષાગ્નિ તો મૂક્યો હતો. પાનવહુ કાસ હાંકે ને જંગલો પાણી પીએ, અને કાંઈકે મસ્કરી પણ કરતો હોય એવું એને છેટેથી લાગે એટલે આણંદનો તો આવતાં-વેંત મિળજ ગયો.

‘શરમાતી નથી, આવડી મોટી ઢાંઢા જેવડી કાસે બેઠી છો તે?’

પાનવહુએ જવાબ વાળ્યો: ‘તે પોતાને કાસે બેસવાનો’

હરખ હોય તો માંદા નો પડઈ. આતવારે ને છાશવારે ખાટલો
હાજતાં શરમ નથી આવતી ? ’

જગલો બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો.

આણુંદ પણ ખેતરમાં હાલ્યો ગયો.

ગીત લલકારતી પાનવહુ કાસ હાંકી રહી.

૩

આ બનાવ પછી આણુંદ હવે મોટો થયો—મોટો તો
હતો જ, પણ હવે ખરેખર મોટો થયો—એટલે કે, હવે એને
લાગવા માંડ્યું કે માણસ જ્યાંસુધી જૈરીને હાકલમાં રાખતો
નથી ત્યાંસુધી એને કાઈ મોટું ગણતું નથી. એ નવું જ્ઞાન
જાગૃત થયું એટલે એ હાલતાં ને ચાલતાં વાંકે ને વગરવાંકે પાન-
વહુ ઉપર ખિજવા લાગ્યો. જગલાને મારવા દોડે. લાકડી લઈ-
ને બળદને પણ મારે. પાનવહુ આ બધું સમજતી એટલે
ક્યારેક એકાંત જોઈને એને કહેતી: ‘ હવે તારો તો કોરડો
ફાટે છે હો ! ’ પણ આણુંદને પોતાનું મન એ રીતે કળાઈ જાય
એ પણ ફાવતું નહિ. એટલે એ મસ્કરીનો મસ્કરીથી જવાબ
વાળી રસિક વાતાવરણ જમાવી પાનવહુને પોતાની કરવાને
બદલે, ભમર ચડાવી, ‘ હવે તને શું સમજણ પડે—હાકોટા
વિના ઢાંઢા કે સાથી કામ કરે ખરા કે ? તું તારે ધાન રાંધ
ધાન; તારું ઈ કામ, ’ એમ કહેતો.

વળી આણુંદને ગામના એ મોટા માણસમાં પોતાની
ગણતરી થાય એનો પણ મોહ જાગેલો; એટલે તો ધીમે
ધીમે પોતેજ બધું કરતાકારવતા હોય એવો દેખાવ કરવા
લાગ્યો; અને એ રીતે પુરુષને આ સશક્ત સ્ત્રી દેવળ

આંતરિક ઉદ્ધાસથી લાડ લડાવી રહી હતી, એમાં પણ વિષ-
બીજ પડ્યું.

એક દિવસ એ ગામમાં બારે રમવાવાળા ભવાયા
આવી ચડ્યા.

પાનવહુ પણ સૌની ભેગી ભવાયા જોવા ગઈ હતી.
પુરખિયાના વેષે હદ કરી નાખી હતી.

મિઠી મશ્કરી, ટોળટપોળ, તે ખુદ્દા શૃંગારે કેટલીયે
જુવાન વહુવારુઓને પેટ પકડીને હસતી કરી મૂકી હતી.
પાનવહુ પાછી કરી ચારે કળીમાં આણુંદ જાગતો પડ્યો હતો.
આંજના વાતાવરણે પાનવહુને પરવશ બનાવી દીધી હતી.
આજ દિવસ સુધી સાચવેલા જોખનનું લોહી આવેશમય
બની ગયું હતું. એના પગલામાં જેટલી ત્વરા હતી, આંખમાં
જેટલો નશો હતો, એટલો જ સાદમાં મોહક મદિરાનો સ્પર્શ
હતો. એ કળીમાં આવતાંવેંત જ જાણી જોઈને ખાટલા સાથે
ભટકાઈ: ‘ મરો ! મરો, આંહીં સૂતા છો તે બોલતાય નથી ?
હવે હાલો ઘરમાં—આંહીં ઉઘાડે વહાણે પડ્યા છો તે ! સવારે
પાછું શરીર કળશે નહિ કે ? ’ આ જોઈ શબ્દો પાનવહુ
ધીમેથી—જાણે શૃંગારભાવે નમતા હોય તેમ બોલી: ‘ શ રી ર
કળ શે ન હિ કે ? ’ અને તે પ્રેમથી આણુંદ સામે જોઈ રહી.
એ લગભગ બોલવાની તૈયારીમાં હતી: ‘ હાલો, તમારું
શરીર ચાંપું. ’

‘ પણ તું ક્યાં ભવાયા જોવા મરી’તી ? ’

ખુદ્દા શૃંગારે ઉશ્કેરેલું જોખન આણુંદના આ વાક્યથી
લગભગ મરી ગયું. એટલામાં પાછો આણુંદ બોલ્યો: ‘ ઘરમાં
પૂછ્યાકરવ્યા વિના હાલી ગઈ—એવાં લાડ આંહીં નહિ

હાત્રે હો !

પાનવહુની ખુમારી અત્યારે પ્રગટ થાય તેમ ન હતું. એક તો એ જે પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ હતી તેને લીધે : ખીજું આઘાત-પ્રત્યાઘાત માટે શરીર કે મન કોઈ અત્યારે તૈયાર ન હતાં.

એની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો કે જ્યારે પાનવહુ આણુંદ પાસે રડી પડી હતી. આણુંદને પોતાનું ત્રાજવું જિંચું જાય છે એ જોઈને આનંદ થયો, કારણકે મનમાં તો એ પણ ગભરાતો હતો કે વખતે પાનવહુ એને ધમકાવી કાઢશે. એટલામાં પાનવહુને આમ નમતું આપતી જોઈ એને પોતાની જામતી સત્તાને પૂરેપૂરી જમાવી લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી : ‘માને ત્યાં તાળોટા લીધા છે; એટલે આંઈ પણ તાળોટા લેવા છે. એવું મારે નો પોહાય. મારે તો સાથી, ઢાંઢો ને વૌ બધાં સરખાં. ગૂડી નાખીશ હવે જે તાળોટા લેવા રખડી છે તો.’ અને એણે બળદને હાંકવા રાખેલી પરોણીનો એક હળવો ઘા પણ પાનવહુના શરીર ઉપર કરી લીધો.

પાનવહુ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલી ગઈ. એની ગતિ હરાઈ ગઈ હતી. શક્તિ કુંઠિત બની ગઈ હતી. એનું અંતર વેદના ભોગવી રહ્યું હતું. શરીર વિહ્વળ હતું.

પાનવહુને ઠપકો મળે છે એ જોઈને સાથી જંગલો ભવાયા જોઈને આવતો હતો તે ખડકીએથી જ પાછો ફરી ગયો. એણે વિચાર્યું કે પાછળના વાડામાંથી વહેલી સવારે આવી પહોંચ્યું. અને એ વંડી ઠેકાને વાડામાં જ કડબના ભર ઉપર સૂતો રહ્યો. ઘોળા દૂધ જેવી ચાંદની ખીલી રહી હતી. અને બળદ, ભેંશ ને માનવ ત્રણે ઘાસના પથારાની

મેજ માણતાં—સવારે શું કરવું છે એની ફિલસૂફી થડતાં—
નિદ્રાધીન થવાં લાગ્યાં.

મેડી રાતે પાનવડુએ વાડાનું આરણું ધીમેથી ઉઘાડ્યું.
એણે જે ખુમારી, શક્તિ, ને યૌવન સાચવ્યાં હતાં—એ ત્રણે
ઉપર થયેલા આઘાતે એને વિહ્વળ કરી મૂકી હતી. એ
પોતાનાં બળદભેંસને જોઈ લેવા ને પછી ભાગી જવા કે
ફૂવો પૂરવા બહાર નીકળી હતી. ગોરો ને માંકડો બંને એને
ઓળખતા હતા. માંકડાએ પ્રેમથી માથું હલાવીને, અરધી
માંચેલી આંખે એને આવકાર દીધો. ભેંસ ગદબ માટે રણુકા.
નિત્યનું સહવાસી એક કૂતરું પણ દોડીને એની પાસે આવ્યું.

પાનવડુએ સૌના માથા ઉપર—શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યો.
એમને છેઢીછેઢી નીરણુ પણ નાખી, અને તે આગળ વધી.

એક તૂટેલ ખાટલા ઉપર ચડી પોતે કાછોટો વાળી વંડી
ઉપર ચડવાની તૈયારી કરી.

કુડબ ઉપરથી જંગલો નીચે આવ્યો; તેને આજે ઊંધ
નહોતી આવતી.

‘ભાભી . . . !’

પાનવડુ ચમકી.

‘ભાભી ! સૂઈ જાયોને. ઈ તો એમ જ લાલે..’

પાનવડુ ખોલી નહિ, પણ એની આંખમાંથી થોડાં
આંશુ ખર્ચાં.

જંગલો આગળ વધ્યો: ‘ભાભી ! લાલો હું મૂકી જઈ?’
ને જંગલો તેનો હાથ પકડી એને ઘર તરફ દોરીને લઈ ગયો.

આખી રાત પાનવડુ જંગતી પડી રહી.

તે રાતે વહેલી સવારે ઊઠીને જંગલો કેસનું વરત લેવા

માટે ઓશરીમાં આવ્યો હતો.

પણ વરત ઓશરીમાં ન હતું. ઘરમાં પડયું છે એ એને સાંભર્યું. બહાર ફળીમાં નજર કરી તો આણંદ ભરનિંદરમાં પડ્યો હતો. જંગલે ઘરનું બારણું ધીમેથી ટેલી જોયું.

‘કાણુ છે?’

અવાજ પાનવડુનો હતો, પણ જાણે એ અવાજમાંથી ખુમારી ને શક્તિ ચાલ્યાં ગયાં હતાં.

‘ભાભી! હું જંગલો. વરત લેવું છે!’

‘આણંદો શું કરે છે?’

‘ભરનિંદરમાં પડ્યો છે!’

ધીમેથી પાનવડુએ બારણા આંડથી પોતાનો પગ ખેંસવી લીધો. બહારથી અવાજ કર્યા વિના જંગલો અંદર આવ્યો. એનો પગ પાનવડુના પગ સાથે અથડાયો: ‘ભાભી! વરત ક્યાં છે?’ એનો અવાજ પણ વધારે ધીમે બન્યો હતો.

પાનવડુ ઊભા થઈ ગઈ. ‘વરત?’ એ બોલી, પણ શું બોલી એની એને ખબર ન હતી. એનો અવાજ ઉતારણા ધીમે ચોરી ભરેલો હતો.

બંને જણાં એકબીજાનાં અંતર અવાજથી સમજતાં હોય તેમ ઘડીભર ગુપચુપ ઊભા રહ્યાં.

—એને ધીમેથી જંગલના ખભા ઉપર આશ્રય લેવાં માટે હોય તેમ, પાનવડુનું માથું ઢળી પડ્યું. આશ્ચર્ય પામતો પુરુષનો હાથ એનાં આંસુ લહોવા ને એનું અંતર સમજવા એને વધુ ને વધુ પામે લાગ્યો.

ત્યાર પછી પાનવહુ આણુંદનો હુકમ વધુ ને વધુ ઊઠાવતી હતી. પોતાનો મત ગૌણ હોય તેમ વરતતી. અને અને ત્યાંસુધી દોર, ઘાસ, ખાણ, ભાત, નીરણુ, વાળુ—અને એવા કામમાં પોતાનો વખત કાઢી નાખતી. આણુંદ બળદને પરોણા મારતો, જંગલોને ધમકાવતો, ને પાનવહુની કામમાં ભૂલ પડે તો ધૂળ કાઢી નાખતો. હવે આણુંદ જખરો બન્યો છે, એમ સૌ વાતો કરતા. ને એનાથી તૃપ્ત હોય તેમ એ પણ આમતેમ આંટા મારતાં ક્યારેક પાનવહુને પૂછતો: ‘આપણે વેદનો વારો નથી ને છતાં સપાઈ કેમ કહી ગયા?’ બોલવાની ખાતર બોલતી હોય તેમ પાનવહુ જવાબ દેતી: ‘તમે નોંધ રાખતા હો! નોંધ નોં રાખઈ તો સૌ ભુલાવે.’ પણ એના અવાજમાં માતાની મીઠાશ હતી. સ્ત્રીની મોહક રસિકતા તો ક્યારની અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી.

ત્યાર પછી આણુંદ મરી ગયો : આણુંદો મરી ગયા પછી પાનવહુ પોતાનો વ્યવહાર પહેલાંની પેઠે જ ચલાવી રહી. જંગલો સાથી હતો, છોકરો નારણુ મોટો થતો હતો, ને પોતે પોતાનો વ્યવહાર જળવીને બધા મરદ પટલિયાના બળામાં હારોહાર બિભી રહેતી. જર, બાજરી, ઘઉં, કપાસ, તલનાં બળામાં—તેમ જ દેવા લેવામાં. ખેડ પૂરતી તો એને સૌ મરદ જેવી જ ગણતા.

પોતાની ને પાનવહુની આખું ગામ વાત કરે છે એ જોઈને એક દિવસ જંગલાએ પાનવહુને ધરધરણા વિષે પૂછ્યું: ‘મારે તો એમ કે ખેડ સચવાય, નારણુ મોટો થાય ને આપણે માથેથી બીક જાય.’

પાનવહુએ ટૂંકો જવાબ દીધો: ‘ઈ નહિ બને જામ !

મારે છોકરાનું બગાડવું નથી, ને ખેડ તો હું જાળવવાવાળી બેઠી છું ને બાર વરહની !’

‘ પણ ગામનાં માણસ !’

‘ તું પરણી જ—તને હું મદદ આપું. પણ મારે હવે કોઈ ધણી ધારવો નથી. એક આણુંદાને પરણીને ધરાઈ રહી.’

‘ પણ હું—’

‘ ઈ તું ને જી—બધાય સરખા. મારી ખેડ ને મારા બગાડ જ મારા ધણી.’

‘ અવસ્થાબારું પછી ભૂંડું લાગે—’

‘ હા, તે તું પરણી જ. તને હું મદદ કરું. હું તો મારી ખેડને પરણી છું. મારે હવે ધરધરાણું કરવું નથી.’

ત્યાર પછી જગલો પરણી ગયો. નારણને પણ પાનવહુએ પરણાવ્યો. પણ ન્યૂમોનિયામાં સાકરનો શીરો ખવરાવવાથી આણુંદની પેઠે એ પણ મરી ગયો. ત્યાર પછી પણ પોતાની જમીનને પ્રેમથી વળગી રહેલી—વાડીકાસને સાચવી રહેલી, છેલી જીવાનીને અકાલવૃદ્ધત્વથી કુરૂપ બનાવતી. આવેડ વચની, ઉદ્ધાસ ને ઉત્સાહ બોઈ બેઠેલી, છતાં ચાવટવાળી, ધીરજવાળી, ધરને સાચવવાનો શોખ રાખનારી, ઘા પડ્યા છતાં અણુનમ રહેલી પાનવહુ, પોતાની રહીસહી ધરવખરી સાથે પોતાનું ગાડું ચલાવ્યે રાખતી હતી.

શહેરની છાયાની લગોલગ આવેલ પાનવહુની ગામડાની વાડી શહેર તેમ જ ગામડું બન્નેની વચ્ચે સોનાની દડી

જેવી શોભી રહી હતી.

કોઈ પણ કાલ્પનિક આદમી એને બન્ને વચ્ચેની—સમન્વયની સુવર્ણરેખા જેવી ગણી કાઢે. એ શહેરની હતી પણ શહેરમાં ન હતી : એ ગામડામાં હતી છતાં ગામડાની ન હતી. એ વાડીમાં મોલ થાતા. કેળાં પપૈયાં જમરૂપ ને દાડમ પણ થાતાં. લીંબુડીઓ પણ ત્યાં હતી. ફૂલછોડ પણ હતા. બાંધેલા ઘોરિયા હતા ને પથ્થરની બેઠકો પણ હતી. ત્યાં એક જૂનું પુરાણું વિશ્વેશ્વરનું મંદિર હતું, અને એ પુરાણું મંદિરના પથરાઓમાં કેટલીયે એવી નૃત્યખાલાઓ વસતી હતી કે જેમના ત્રિભંગઅંગનું લાલિત્ય શીખવા કોઈ પણ સંસ્કારી કન્યા દિવસોના દિવસો સુધી મૌન અભ્યાસ કરે તોપણ એકાદ અંગભંગનું લાલિત્ય વણુશીખ્યું રહી જાય !

આ વિશ્વેશ્વરના મંદિરમાં પાનવહુ હમેશાં ધીનો દીવો કરાવતી, અને એક બ્રાહ્મણ પૂજન કરવા આવતો એને બાર મહિને બાર માપ દાણા દેતી. એને દુઃખ પડતું ત્યારે એ સજ્જન નેને ઘણી વખત ત્યાં ઊભી રહેતી.

વધતા જતા શહેરની સૌન્દર્યરેખા રચવા માટે ‘મીઝગ્રેન્ડ-રીટન્ડ’ ઇજનેરે જે નકશો તૈયાર કરી મૂક્યો હતો તેમાં પાનવહુની અડધો વાડી ઊડી જતી હતી.

એનું વિશ્વેશ્વરનું મંદિર પ્રજા માટે બની જતું હતું; ને આસપાસ નાનું સરખું ઉદ્યાન હોઈ એ હરવાફરવા માટેનું સ્થળ બનતું હતું.

પાનવહુને એ બખર પડી એટલે એણે પોતાની જૂની રીત પ્રમાણે હરેક માણસને મળવાનું અને પૂછવાનું અને

ઊગરવાના ઉપાયનું એમ ત્રિવિધ વ્રત શરૂ કર્યું. ઘણી વખત એ મોંડે સુધી મંદિરમાં વિશ્વેશ્વરની સામે સજ્જ નેને ઊભી રહીને પોતાનો અપરાધ માફ કરવા શંકરને પ્રાર્થના કરતી : ઘણી વખત ઇજનેર સાહેબ આવતાં એની પાસે પહોંચી જતી. એક કારકુને કહ્યું કે નકશામાં ફેરફાર થાય તેમ છે, એટલે પચાસ રૂપિયા એને આપી આવી હતી. પછી કારકુને કહ્યું કે મેં ફેરફાર કર્યો છે પણ ‘સર્વે-ઓફિસમાં’ કાગળ છે; એટલે ત્યાં જઈને એના સાહેબને પાંચ મણુ ગોળ પહોંચતો કર્યો. પરંતુ આવી એક તો શું પણ એક લાખ પાનવડુ ભેગી થાય છતાં—કાગળ ઉપર પડેલા શાહીના આંકડા ને શાહીના આંકડાને ચોટેલો કાગળ—એ તામ્રપત્ર જેવા પોતાના ગીરાસના અમરલેખને, કારકુનો કે ઓફિસરો કે સાહેબો કોઈ ‘પત્ર’ પુષ્પ’ ફલ’ તોય’ વિના એકલો મૂકતા જ નહિ. એ કાગળને સાચવતા ને કાગળ એમને સાચવતો.

એટલે પાનવડુનું નિર્માલ્ય ઘણી છતાં નહિ થાકેલું, વા પડેલા છતાં નિરાશ નહિ થયેલું એવું શરીર કાગળ શોધવાની મહેનતથી થાકવા લાગ્યું. એ કાગળપંખીનો પત્તો જ લાગતો નહિ ! ઘડીકમાં એ અદશ્ય થઈ જતું; તો ઘડીકમાં જાણે દેખાતું. પણ એ હાથમાં તો કોઈ દિવસ આવતું જ નહિ. આટલી બધી ઓફિસોમાં ને આટલા બધા કાગળોમાં એનો કાગળ કોણ જાણે ક્યાં હશે, એની જ એને ચિંતા થવા લાગી. એ સૌને પૂછતી ને સૌ કહેતા કે તમારી વાતનો નિકાલ હવે નિશ્ચય થઈ જશે. અઢારસો સત્તાવનના બળવા વિષે લખતાં એક અંગ્રેજ અમલદારે

લાખ્યું છે કે સંખ્યાબંધ એવા વૃદ્ધ જમીનદારો હતા કે જે અંતઃકરણપૂર્વક એમ માનતા કે તેઓ રાણી વિક્ટોરિયાને હાથોહાથ અરજી આપવાથી જમીન ને ન્યાય પાછાં મેળવી શકશે. એમને બિચારાને એ ખબર પણ ન હતી કે, વ્યક્તિઓ અને તામ્રપત્રો—એ તો મધ્યયુગના અવશેષો બની ગયા હતા. હવે કાગળ શાહી કલમ ને કારકુન—એમનાં ઉપર તંત્ર હતું ને એઓ તંત્ર ઉપર હતાં !

કોઈ દિવસ ન લાગેલો એવો થાક પાનવહુને હવે લાગવા માંડ્યો. જંગલો પરણ્યા પછી ચાલ્યો ગયો હતો. ન ચાલ્યો ગયો હોત તો પણ અરધ ખેડ કપાઈ જતાં એને રાખવો મુશ્કેલ હતો.

એની અરધી વાડી કપાઈ ગઈ. સજ્જા નેને જે વિશ્વેશ્વરની પાસે એણે પોતાનાં સુખદુઃખ કહ્યાં હતાં તે વિશ્વેશ્વરે પ્રજ્ઞ માટે દર્શન ખુલાં મૂક્યાં હતાં; અને પાનવહુ તરફ પીઠ ફેરવી હતી. નાનું સરખું એક સુંદર ઉદ્યાન પણ ત્યાં બની ગયું હતું. અને એવડાનાં પડીકાં લઈ ને સાંજે કેટલાક છોકરાઓ ત્યાં આવીને નારતો કરવા લાગ્યા. પાનવહુની વાડી અરધી કપાઈ ગઈ—અને એનું મહેસૂલ પણ અરધું ઓછું થવું જોઈ એ—એ માટે ‘સેટલમેન્ટ’ માંથી ‘સર્વે’ માં, ‘સર્વે’ માંથી ‘એન્જનીઅરીંગ’ માં, ને ‘એન્જનીઅરીંગ’ માંથી ‘રેવન્યુ’ માં—એમ પોતે સમજી પણ ન શકે એટલા ખાતામાં એણે ધક્કા ખાવા શરૂ કર્યા. વળી પાછા પેલો કાગળનો કકડો એને ખંજરની પેઠે હણી રહ્યો. ધીમે ધીમે આ ચિંતામાં એની કાયા ઘસાવા માંડી.

જીવનમાં રસ ન હોય એમ હવે એ વાડીએ જ પડી

રહેતી. એની બાર મહિનાની લગભગ નિત્યની ચિંતા હતાં, અને પટારો, સવાળસો રોકડા અને છોકરાની વહુની સોનાની કંઠી—સઘળું હોમ્યા હતાં, પેલું નાનું સરખું સુરભવનનું કાગળપંખી હજી પોતાના સોનેરી પિંજરમાંથી બહાર આવ્યું ન હતું ! અને પાનવહુ અરધી જમીન ગુમાવ્યા હતાં મહેસૂલ તો આખી જમીનનું ભરી રહી હતી. જમીનની પુત્રી થવા માટે, એણે લોહીનું છેલ્લું ટીપું પણ જમીનને આપવું જોઈએ. કાઈ વકીલને પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે, વાડી લખી આપે—અલગત પૈસા આપે એટલે તરત તેને પાછી સાંપી દેવાની સરતે—તો કાગળ ત્રણ દીમાં લાવી આપું. પાનવહુએ જવાબ આપ્યા વિના કેવળ નિરાશાથી માથું ધુણાવ્યું.

—પણ આવા અજબ્યા પ્રદેશમાં શોધખોળ કરી અજબ જેવી નૃત્યમૂર્તિઓને, રત્ન જેવી રમણીઓને, પ્રકાશમાં લાવવા માટે ‘એન્જનીઅર સાહેબ’ને ને ‘સર્વે ઓફિસરો’ને તથા ‘સેટલમેન્ટ ઓફિસર’ને—પુરાતત્ત્વ વિભાગ તરફથી સુવર્ણના ચંદ્રકો આપવાની હિલચાલનાં ચર્ચાપત્રો વર્તમાન-પત્રોમાં છપાવા લાગ્યાં હતાં !

—અને પેલી અજબની નૃત્યમૂર્તિઓ જેવા માટે કેટલાક સંસ્કારી જીવાનો હવે ત્યાં આવતાજતા થયા હતા. અને ન સમજાય તેવી વાતો કરતા. પાનવહુ પોતાના જૂંપડી જેવા મકાનમાં હોય અથવા વૃદ્ધ થઈને મરવા પડેલા માંકડાને નિહાળતી ગમાણ પાસે બેઠી હોય. એની જીવાનીનો અને કાર્યકુશળતાનો એ છેલ્લો સાક્ષી પણ ધીમે ધીમે રજા લેતો હતો. ‘She knows nothing’ એ રિમાર્ક સાથે નૃત્યમૂર્તિઓના અદ્ભુત દર્શનનો ઉલ્લેખ કરી, આવાં રત્નો ઉકરડામાં સડે છે

એ વિષે અક્સોસ કરતા પરદેશી જેવા દેશી જીવાનો ચાલ્યા જતા. પાનવહુ ધીમે ધીમે જમીનનું ઋણ પોતાના શોણિતથી ચૂકવી રહી હતી.

૮

પતિનો, પુત્રનો, પ્રિયતમનો—સઘળાંનો વિયોગ સહન કરનારી. પૃથ્વીની પુત્રી, જમીનની દીકરી, જમીનને જનેતાની માફક વળગનારી, પાનવહુ હવે ત્યાં અસહાય જેવી થઈ પડી રહી હતી. એ સઘળા ધા ખમી શકી, પણ કારકુનના છેલ્લા કાગળિયાના ધાએ એને હતી ન હતી કરી મૂકી—એની રત્નરેખા જેવી દેહને નીચેાવી લીધી.

ત્રિલોચન

રાવસાહેબ આનંદપ્રસાદ કરતાં પણ એના પુત્ર ત્રિલોચનમાં વધારે બુદ્ધિ હતી.

રાવસાહેબ ભણતા ત્યારે હમેશાં પહેલા વર્ગમાં આવતા. ત્રિલોચન અત્યાર સુધી પહેલા વર્ગનો પહેલો નંબર બળવતો આવ્યો હતો. અત્યારે એ બી.એ.માં હતો : એનો ઐચ્છિક વિષય ફિલસૂફીનો હતો.

પિતાપુત્રની વચ્ચે કાંઈક રસિક ગણાય તેવો—કાંઈક તોફાની કહેવાય તેવો સંવાદ અત્યારે ચાલી રહ્યો હતો.

‘તમે આ પગલાને તમારી જરૂરિયાત તરીકે જણાવ્યું કાં?’

‘હા.’

‘અને એમ દરેક માણસ પોતાના હરેક પગલાને જરૂરિયાત માને તો કેટલાં સંકુચિત વર્તુલો જન્મ પામે?’

રાવસાહેબે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, પણ પોતે વર્ષો સુધી કોર્ટમાં અનેક મનુષ્યોની જુગ્યાની લીધેલી, એવી જુગ્યાની આજે પોતાનો પુત્ર, પોતાની લઈ રહ્યો છે એ

વિચારે જરાક ખિન્ન થયા. ખિન્ન પણ થયા અને ચહેરા પર તીખાશ પણ આવી ગઈ; છતાં તેમણે ઉપરટપકે શાંતિથી જ જવાબ વાળ્યો: ‘ ત્રિલોચન ! કેટલીક વસ્તુઓ સંપૂર્ણ રીતે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં થોડીક અધૂરી મૂકી દેવામાં કાંઈકે ઓર મજા નથી ? ’

‘ એ વાત વિશ્વનાં રહસ્યોની છે. આપણી વાત રૂપિયા આના પાઈની છે. તમને જે પગલું ભરવાની જરૂરિયાત લાગે છે, તે પગલાં વિષે એવો નિયમ લાગુ પડે તેમ નથી. પણ આપણે મુદ્દા ઉપર આવી જઈએ. તમે કહ્યું કે, તમને પરણવાની જરૂરિયાત લાગે છે કાં ? ’

‘ હા. ’

‘ અને તો હું ? મારું શું થાશે ? ’

‘ કેમ વળી તારું શું થવાનું છે ? તું મજા કર. આ સંબંધ તારું જ છે. ’

‘ તમે કૃષ્ણા સાથે પરણવાના છો ? ’

‘ હા. ’

‘ તો પછી મારે આ ઘરનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ’

‘ કેમ ? ’

‘ હું ફિલસૂફી શીખું છું ને મારો વિચાર એ તત્ત્વજ્ઞાન જીવનમાં ઉતારવાનો પણ છે. જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જીવવા ધ્યેયનારે, પોતાનાં તૈયારીનાં વર્ષોમાં, કોઈ પણ પ્રકારની ઉપર-ટપકેની વ્યાવહારિક રસિકતામાં, વખત ગુમાવવો ન જોઈએ. ’

રાવસાહેબ કાંઈ સમજ્યા નહિ. પોતે જેને પરણવા ઇચ્છતા હતા તે કૃષ્ણા નવજુવાન હતી. પણ તેથી એના ઘરમાં મોટો છોકરો રહેવાની ના શા માટે પાડે તે એમને

સમજાયું નહિ. અને એણે આપેલા કારણનો તો એક અક્ષર પણ સમજાયો નહિ. પોતાની ગત પત્નીની યાદીમાં એમણે લગભગ દસઆર વર્ષ વિધુર જેવી અવસ્થામાં કાઢ્યાં હતાં. આજે એ જ પત્નીની સ્મૃતિની પવિત્રતા ખાતર, ત્રિલોચન માટે, જે એ કહે તે, એ કરવા તૈયાર હતા. એ એનો એકનો એક પુત્ર હતો. બુદ્ધિશાળી ને પ્રભાવશાળી હતો. એના અંતઃકરણને લેશ પણ દુભવ્યા વિના કામ લેવાની રાવસાહેબની ઇચ્છા હતી. મોટી ઉમ્મરે થયેલા આ એકના એક પુત્ર માટે એમના દિલમાં પ્રેમ પણ ભર્યો હતો. પિતાપુત્ર વચ્ચે મિત્ર જેવો સંબંધ થઈ ગયો હતો. અને રાવસાહેબે હવે રહી રહીને કૃષ્ણાને પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો એ વિષે બંને વચ્ચે આજે વાતચીત ચાલી રહી હતી. રાવસાહેબે કહ્યું હતું કે, આ પગલું તેઓ કેવળ જરૂરિયાત છે માટે જ લે છે.

‘હું કૃષ્ણાને પરણું તેથી તારી સ્થિતિમાં લેશ પણ ફેરફાર થવાનો નથી, ત્રિલોચન !’

‘એ સ્થિતિ વિષે આપણું વાત કરીશું. પણ તે પહેલાં હું તમને એક બે વાત કરી લઉં !’

‘હા, કહે.’

‘હું અત્યારે માનું છું કે મારે પરણવું નથી.’

‘બરાબર.’

‘તમે માનો છો કે તમારે પરણવાની જરૂરિયાત છે.’

‘બરાબર.’

‘તમારી ઉમ્મર ઘણી મોટી છે. એટલે એવું અનુમાન અસ્થાને ન ગણાય કે, તમે પાંચ સાત વર્ષ પછી ન હો, તો પચીસ-ત્રીસ વર્ષની એક નવજુવાન વિધવા અને

એનાં ત્રણ ચાર છોકરાંને મારે પાળવાનાં આવે ! ’

રાવસાહેબ સડક થઈ ગયા. એણે ત્રિલોચનને ઘણો બુદ્ધિશાળી માન્યો હતો એ સાચું, પણ એની બુદ્ધિ આવી કીણવટથી ભવિષ્યનો પ્રશ્ન છેડશે એમ એની કલ્પનામાં પણ ન હતું. તાત્કાલિક સદ્ગુણીની છાપ ન ભુંસાય એટલા માટે, અને કાંઈક ગત પત્ની પ્રત્યેની સાચી મમતાથી, અને પછી જુદા જુદા ધાર્મિક પ્રયોગોમાં પડી જવાથી, રાવસાહેબે વચગાળેનાં આઠ વર્ષો ગાળી નાખ્યાં હતાં; પણ એમની રસવૃત્તિ મૂર્છા પામી હતી, મરી ન હતી; બદલાઈ પણ ન હતી—કેવળ તકની જ રાહ જોઈ રહી હતી. પોતાની જ જાતિમાં સુશિક્ષિત અને વળી મોટી ઉમ્મરની કન્યા મેળવવાનું શક્ય છે એમ લાગતાં જ એમણે પ્રયત્ન કર્યો ને આજે એમાં ફતેહ પામ્યા હતા. કૃષ્ણા એક બે વખત એમને ખાનગીમાં મળી પણ ગઈ હતી, અને આવી રસિકડી, કાંઈક જુદેલી ગણાય તેવી છોકરી રાવસાહેબની નજરમાં બેસી ગઈ હતી. મુગ્ધભાવ કરતાં પ્રગલ્ભતા પ્રૌઢ પુરુષોને વધારે પ્રિય લાગે છે.

રાવસાહેબે પ્રત્યુત્તર ન આપતાં મૌન જાળવ્યું.

‘ અને મારા જીવનક્રમમાં, પરિણીત અવસ્થાને સ્થાન આપવું કે નહિ, એ વિષે હજી હું ચોક્કસ નિર્ણય પર આવ્યો નથી, એટલે તમારા નવજીવનનું પરિણામ લેવાની મારી તૈયારી ન હોય એ દેખીતી વાત છે.’

‘ બરાબર.’ રાવસાહેબે કેવળ યંત્રવત્ જવાબ આપ્યો.

‘ એટલે એમ કરો—’

‘ ફ ? ’

‘ અત્યાર સુધીની વડીલોપાર્જિત પાર્ષ એ પાર્ષ મારા નામ ઉપર ચડાવી દેા, અને પછી તમને દીક્ર પડે તેમ કરેા.’

‘ પણ તારી અત્યારની પરિસ્થિતિમાં ફેર ન પડે તો ?

‘ એ શી રીતે ? ’

‘ જાણે જે ને. આ મિલકત અત્યારે તારી જ છે. નવી આવનાર કૃષ્ણાને સંતાન થાય તો જ એમાં ફેર પડે. કેમ ખરું ? ’

હવે આશ્ચર્યમુગ્ધ અનવાનો વારો પુત્રનો હતો. પિતા કૃષ્ણાને પરણે છે એ વાતથી જ એ સડક થઈ ગયો હતો. પણ આવી રીતે નવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો આવો ઉપયોગ કરીને પરણવાના છે એની એને પણ ખબર ન હતી.

‘ ખરાબર. ’ એનો જવાબ પણ હીણો બન્યો.

‘ અને હું તને ખાતરી આપું છું. ’

‘ કે . . . ? ’

‘ હું કૃષ્ણાને પરણીશ . . . ’

બહાર ચંપલનો જરાક અખડાટ થયો. અર્ધઉઘાડા બારણામાંથી એક સુંદર ચહેરો ત્રિલોચનની નજરે પડ્યો ન પડ્યો, એટલામાં પિતાના અધૂરા વાક્યને પૂરું થતું સાંભળી એ ચમકી ઊઠ્યો.

‘ . . . અને છતાં તને વચન આપું છું કે કુટુંબમાં કોઈ નવું બાળક હવે નહિ આવે. ’

‘ નહિ આવે ? એવો નિયમ અગાઉથી તમે . . . ’

‘ એનું વાક્ય અધૂરું રહ્યું. ખુરશી ઉપર અર્ધા બેઠા જેવો થયેલો ત્રિલોચન બારણામાં કૃષ્ણાને પ્રવેશ કરતી જોઈ દિઝમૂઠ બની ગયો. છેલ્લું વાક્ય તેણે સાંભળ્યું કે નહિ એ

કહેવું મુશ્કેલ હતું, પણ ભયકંપિત હરિણી જેવી એ, એક ઘડી માત્ર સ્થિર ઊભી રહી અને પછી પોતાની જીવાનીમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય તેમ અંદર પેહી.

૨

ત્રિલોચનના અંતરમાં પિતા માટે જે માન હતું તે તો આલ્યું ગયું હતું, પણ એને કૃષ્ણા પ્રત્યે તો કેવળ ધૂણા હિપ્ત થઈ હતી. એક તો એનો દેખાવ એટલો મોહભરેલી રીતે રસિક હતો કે, ત્રિલોચનને એ સ્ત્રી કરતાં વધુ પણ્ય-જીવી જેવી લાગતી. ડોક્ટરે તો એને એક વખત ખાનગીમાં કહ્યું હતું કે, ‘રાવસાહેબે નજર તો ખરાખર દોડાવી છે દોસ્ત ! તું તારે મગ્ન કર. તારે ભાઈ કે બહેન—કોઈ આવે તેમ નથી. આટલી બધી રસિકતા—વેપની, કંકની, વાળની, નખની, શરીરની અને અવયવે અવયવની, માતૃપદ ધારણ કરવાની અશક્તિ જ બતાવે છે. તું ફિકર ન કરતો.’

ત્રિલોચન બોલ્યો નહિ પણ એના કાંઈક એકાંત જીવનને આવે અર્થ આપવામાં આવતો હતો એ તેને ખૂંચ્યું. એને લાગ્યું કે આ જમાનાએ ઘણું મેળવ્યું છે ને ઘણું ગુમાવ્યું છે પણ ખરું. એકાંત જીવન એ પણ ક્યારેક આવશ્યક છે, એ આ જમાનામાં કોઈ માની શકતું જ નથી. કદાચ અત્યંત ધમાલને લીધે માનવ એકલો રહેવાની, એટલે કે વિચાર કરવાની શક્તિ, ધીમે ધીમે ગુમાવી બેસે, ને બીજાના તૈયાર વિચારોથી પોતાના વિચાર ઘડતાં શીખે તો નવાઈ નહિ—અને તે સઘળું પણ, હું વિચાર કરું છું એવા ભ્રમમાં રહીને. ત્રિલોચને કાંઈ પણ કદાચ વિના જે મંતવ્ય પોતાના

માટે ચાલુ હતું તે ચાલુ જ રહેવા દીધું.

પણ એને એક વસ્તુ વધારે ભયંકર લાગતી હતી. આટલી રસિક સ્ત્રી—પત્ની તરીકે નહિ, સ્ત્રી તરીકે નહિ, રખાત તરીકે પણ નહિ, પણ કેવળ યંત્ર તરીકે જીવે એ વિચાર માત્રથી એ ધ્રુજતો હતો. એમાં એને જીવનનું હલકામાં હલકું સ્વરૂપ દેખાતું હતું. કેવળ વસ્ત્રાભૂષણો ને ટાપટીપ માટે—કેવળ ભોજન ને આરામ માટે—આટલી સુંદર જીવાન રસિક સ્ત્રી, યંત્રની પેઠે જીવવાનું કબૂલ કરે એ વસ્તુસ્થિતિ, એને અધોગતિની પરાકાષ્ઠા જેવી લાગતી હતી. એ બોલતો નહિ, પણ કૃષ્ણા પ્રત્યેની એની ઘૃણા એની મૌનભરેલી ઉપેક્ષામાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી.

૩

જન્મષ્ટમીનો દિવસ હતો.

રાવસાહેબને ત્યાં મિત્રમંડળ આવવાનું હતું. આખા ઘરને વિવિધ રીતે શણગારવાની તૈયારી થતી હતી. એનો જૂનો નોકર નાથજી સાવરણી લઈ ને ખૂણેખૂણે ને થાંભલે-થાંભલે સાફ કરી રહ્યો હતો.

નાથજી પ્રત્યે રાવસાહેબને વિશ્વાસ હતો; અને એના કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસ કૃષ્ણાને નાથજી માટે હતો. ન્યારથી એ આ ઘરમાં આવી ત્યારથી એને લાગ્યું હતું કે આ નોકર હરેકનો વિશ્વાસ જાળવી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. નાથજી પાસે કૃષ્ણા ઘણી વખત અંતર ખોલી શકતી. નાથજીને એક વખત નાશક પંઢરપુરની યાત્રા કરવા માટે કૃષ્ણાએ સારી મદદ પણ કરી હતી.

આજના ઉત્સવદિને કૃષ્ણા કાંઈક ઉદાસ હતી.

‘આજે બા, કેમ તમારું મન કાંઈક ઉદાસ્યમાં હોય એવું લાગે છે ?’

‘કાંઈક એવું જ છે—જ્યારે જ્યારે કાંઈક ઉત્સવ આવે છે, અને મને પીટયું, કોણ જાણે ક્યાંથી એવે સમયે, જાણે અંતરમાંથી ઉદાસી ઊગી નીકળે છે ! ઊગી નીકળે છે હો ! નાથજી ! કાંઈ ન હોય પણ અંતરમાં જાણે ડાંખ લાગે !’

નાથજીની સાવરણી સ્થિર થઈ ગઈ : ‘બા ! વપત્ય તમારા એકના ઉપર જ પડી છે ?’

પાસેના રાવસાહેબના ખંડમાં કાંઈ હતું નહિ. રાવસાહેબ બહાર ગયા હતા, છતાં વધારે ખાતરી કરવા તેમાં એક નજર નાખી આવી, એ તરફનું બારણું અટકાવી, કૃષ્ણા પલંગ પર ઢળી પડી. અને પડતાં જ એની આંખમાંથી થોડાંક આંસુ નીકળી પડ્યાં.

‘નાથજી ! તને એણે બીજું કાંઈ કહ્યું ?’

‘મને મારી મા પાછાં ક્યારે મળશે !’

‘કેવડોક લાગે છે ?’

પાસેના ખંડમાં કાંઈ નથી એ ભાનથી કૃષ્ણાએ જરાક અવાજ મોટો કર્યો : એ આંખો મીંચીને પલંગ પર પડી હતી : એની આંખમાંથી અટક્યા વિના આંસુ વહી રહ્યાં હતાં : એવી અરુખલિત વહેતી અશ્રુધારા—આજે ઊંચા પ્રકારના આનંદ જેવી લાગતી હતી. આવું—અને આટલું રડવાનું પણ એને માટે ક્યાં હતું ? એની દષ્ટિ અત્યારે અંતર્મુખ બની, કોણ જાણે કેટકેટલે દૂર ભટકી રહી હતી : અત્યારે એ પોતાના સંતોષની ખાતર પણ બોલ્યા વિના રહી શકી નહિ :

‘ નાથજી ! કેવડોક લાગે છે ? ’

પાસેના ખંડમાં કામ માટે આવેલ ત્રિલોચનના કાન પર આ શબ્દો પડ્યા. એ જરાક પોતાના નિયમ વિરુદ્ધ પણ ત્યાં થંભી ગયો. સામાન્ય રીતે, કૃષ્ણા આવ્યા પછી, એ આધર તરફ આવતો જ નહિ. પાસેના—જરા દૂર આવેલા—જુદા ઘરમાં જ રહેતો. કૃષ્ણાના શબ્દોની આતુરતાએ એના પાછા ફરતા પગને રોકી દીધા. કૃષ્ણાના શબ્દોમાં આતુર-વેદનાનો સ્પષ્ટ ધ્વનિ હતો. ત્રિલોચન ધ્યાનથી સાંભળવા માંડ્યો. નાથજી બોલી રહ્યો હતો : ‘ હું મળ્યો ત્યારે તો બા, શરીર પણ ખાસ્સું દડબા જેવું હતું ! ’

‘ કનૈયા જેવો લાગતો હશે ! મારો કનૈયો ! ’

‘ બા ! આવડું બસું મા વખૂટું પછી ગળી જાય—કાંઈ કરીને આંહીં લાવો ને ! ’

‘ નાથજી ! આ બધુંય—હું એને માટે જ કરી રહી છું ! ’

અંધકારમાં જેમ વીજળી ઝબકે ને માર્ગ દેખાઈ જાય તેમ ત્રિલોચનના અંતરમાં અજવાળું થઈ ગયું. એનું ત્રીજું નેત્ર જાણે ખુલ્લી ગયું. કૃષ્ણાના જીવનની એને કૃંચી મળી ગઈ. આ જીવાન છકેલ જેવી ગણાતી—લગભગ યંત્ર જેવું જીવન ગાળવા મથતી સ્ત્રી—માતા હતી. કદાચ એ માતૃત્વ છુપાવવા માટે જ એ આટલી કૃત્રિમ રસિકતા ધારીને ફર્યા કરે છે. એનાં વસ્ત્રાભૂષણ—હજારો વીંછીના ડંખ એમાં ભર્યા હશે : અને છતાં પોતે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી આજ દિવસ સુધી એના જીવન વિષે કાંઈ જ જાણતો નથી. ત્રિલોચનને એક ઘડીભર પ્રગટ થવાનું અને કૃષ્ણાને ધીરજ આપવાનું મન થઈ આવ્યું. પણ એ જેવો આવ્યો હતો તેવો જ ગુપ્ત્યુપ પાછો ચાલ્યો ગયો.

૪

રાત્રે જ્યારે ત્રિલોચન પિતાના ખંડમાં આવ્યો ત્યારે સામાન્ય નિયમ વિરુદ્ધ કૃષ્ણાને ત્યાં બેઠેલી જોઈને ઘડી-ભર આશ્ચર્ય પામ્યો. એટલામાં તો પોતાની ખુરશીની પાછળ જમીન પર દષ્ટિ રાખીને ઊભેલા નાથજીને જોતાં જ એને સવારવાળી વાત યાદ આવી ગઈ. એને એક વધુ નવી વાત પણ સૂજી. આ નાથજી પંઢરપુર જત્રા કરવા ગયો એમ કહેવાતું તેનું રહસ્ય મળ્યું. એ પણ, આ સ્ત્રીની વેદનાએ પ્રેરેલો યાત્રાળુ હતો. કૃષ્ણાનો છોકરો પંઢરપુરમાં હશે એ પણ ચોક્કસ. એમ વધારે સાંકળ મન સાથે જોડે તે પહેલાં એની નજર પિતાના ચહેરા પર પડી. એના પિતાના ચહેરા પર કાંઈક ઉત્રતા હતી. જોકે એને ખબર હતી કે એના પિતાનું અંતર ચહેરા ઉપર ભાગ્યે જ જોઈ શકાય છે. એ ગુપ્ત્યુપ બેઠો રહ્યો.

‘ત્રિલોચન ! તને ખબર હશે—એને મારી મૂખાઈ કળાઈ જાય માટે જ તેં મને કહ્યું નહિ હોય !’

રાવસાહેબનો અવાજ ધીમો શાંત પણ આગામી બનાવનો સૂચક હોય તેમ જરાક ધ્રુજતો હતો.

‘શાની ?’

‘કે આ કૃષ્ણાને એક બાળક છે. એ ભણતી હતી ત્યારે એ જન્મેલું. ને હાલ તે પંઢરપુર અનાથાશ્રમમાં બિછરે છે. આપણો વિશ્વાસુ નાથજી એક બે વખત યાત્રા કરી આવ્યો તેમાં પણ એ ભેદ હતો.’ ‘વિશ્વાસુ’ શબ્દમાં રહેલા કટાક્ષે નાથજીને વધારે અંધારા ભાગમાં ધકેલ્યો. કૃષ્ણા એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના કે, ત્રિલોચન તરફ દષ્ટિ પણ કર્યા

વિના હતી તેમજ બેઠી રહી. એનો ચહેરો ઘોળો પૂણી જેવો થઈ ગયો હતો. આંખમાં ખોટું તેજ ઝગારા મારતું હતું. પણ પોતાના સઘળા બળથી, આ બંને પુરુષો સામે ટકવાની એની ઇચ્છા—એની બેસવાની ઢબમાં દેખાઈ આવતી હતી. ત્રિલોચન આપને તીક્ષ્ણ શરોથી વીંધી નાખશે એ એને મન દીવા જેવું સ્પષ્ટ હતું.

‘ના.’

‘ત્યારે એ હકીકત મને થોડા સમય પહેલાં મળી હતી—મેં તપાસ કરી ને વાત સાચી ઠરી. વધારે નાથજી કહી શકશે. કેમ નાથજી?’

નાથજીએ જવાબ આપ્યા વિના પોતાનો ચહેરો વધારે અંધારામાં છુપાવી દીધો.

‘હવે?’ ત્રિલોચને પૂછ્યું. ‘હવે શું કરવાનું છે?’

‘હવે—કૃષ્ણાએ જવું જોઈએ. આજે મેં એટલા માટે જ તને બોલાવ્યો છે.’

‘ક્યાં જાય?’

‘ગમે ત્યાં.’

ત્રિલોચન એક ઘડીભર થોભી ગયો. તેને કૃષ્ણાની સવારની વેદના યાદ આવી : તે પિતા તરફ ફર્યો.

‘તમને મળેલી પ્રતિષ્ઠિત સમૃદ્ધિએ તમને આ સ્ત્રી અપાવી. એણે પોતાના અંતરમાં હજારો વેદના સમાવીને—તમારી જરૂરિયાત પ્રમાણે તમારી સાથે સ્વાંગ સળ્યો : હવે એ ક્યાં જાય?’

‘એ જોવાનું કામ મારું નથી. એના બાળકના પિતા પાસે.’

ત્રિલોચન જોઈ જ રહ્યો. વેદના છુપાવીને બેઠેલી કૃષ્ણાની મૂર્તિએ એને સતેજ કર્યો. એના મનમાં વિચાર ચાલી રહ્યો: ‘આ સ્ત્રીએ યાતનાઓ સહી—હસતે મોંએ, કે પોતે કોઈકે દિવસ પોતાના પુત્ર માટે કાંઈક કરી શકે. એણે વીંછીના ડંખ લાગતાં હોય એવાં વસ્ત્રાભૂષણો પહેર્યાં—રાવસાહેબને રીઝવવા: વેદનાઓ અંતરમાં સમાવી—સ્મિતની નિત્ય હાજરી રાખવા. અને આજે એ કેવળ અનાથની જેમ...’

તે અકસ્માત બેઠો થઈ ગયો: ‘ત્યારે એ જોવાનું કામ મારું છે. એ બાળકનો પિતા હું છું!’

રાવસાહેબ એક ઘડીભર ખુરશીમાં બેઠા જેવા થઈ ગયા: તેનો અવાજ હરકાઈ ગયો:

‘તું... ત્રિલોચન! તું? સાચું—’

‘હા. હું.’

કૃષ્ણાએ આશ્ચર્યથી ત્રિલોચન તરફ જોયું. આ છોકરાને એણે આંહી આવીને કોઈ દિવસ પૂરો નિહાળ્યો પણ ન હતો. આજે એના કાંઈક રૂપાળા સ્ત્રેણ ચહેરા પર એણે નજર કરી. એના નાનુક ચહેરામાં અજબ હિમ્મત હતી.

‘શા માટે તું? શા માટે ઘરની પ્રતિષ્ઠા ઉપર પાણી ફેરવે છે?’

‘તમારે પિતા ન બનવું માટે એણે માતા ન બનવાનું સ્વીકાર્યું. એ ગૃહિણી ન રહી; પત્ની ન રહી; સ્ત્રી ન રહી; તમારી ખાતર યંત્ર જેવી બની રહી. પણ એ હજારો યાતનાઓ એણે જેને માટે સહી છે તે માતૃપદને કોઈથી હલકું નાહ કહી શકાય. એને અપમાની નહિ શકાય. જંગલીમાં જંગલી પ્રજા પણ માતાને સન્માને છે. તમે એને કાઢી

મૂકશો—હવે, તો હું આશ્રય આપીશ. તમે ન લાગ્યા હોત તો સવાલ જુદો હતો.’

‘ પણ એનું પાપ ? ’

‘ તમારી પ્રતિષ્ઠાના મુકાબલે એ પુણ્ય જેવું જણાય છે. ’

‘ અને તું ? તારું શું છે ? ’

‘ મારે શું છે ?—હું તો જે હતો તે જ છું. મને સ્ત્રી સામે જોવા માટે જે વખત જોઈએ તે પણ અત્યારે ક્યાં છે ? પણ અત્યારની સરસ્વતીએ જે બળ અને જે નિર્ભયતા આપ્યાં છે, તેનું કાંઈક અંશે ઋણ ચૂકવવાનું હોય તેમ, હું માથે આવશે તો વેડીશ. અત્યારની કેળવણીએ જે કાયરતા આપી છે તે કાયરતાએ આ રસિક મધુર પુષ્પને વેડી નાંખ્યું છે : એણે તમને કહ્યું નાં, એ ભણતી હતી ત્યારે કાંઈ કાયર પુરુષ એનું જીવન રહેંસી નાખ્યું. સરસ્વતીમંદિર પ્રત્યે થતા એ ઉપાલંબનો પ્રત્યુત્તર હોય તેમ, જે બાળકને હું ઓળખતો નથી અને જે સ્ત્રીને હું પિછાનતો પણ નથી—કેવળ કાયરતાનું વાતાવરણ મિટાવી દેવા માટે—હું તેમને સ્વીકારીશ. અને તેને માટે વેઠવું પડશે તો વેડીશ. વિદ્યા કાયરતા આપે છે એ આરોપ કાંઈક ભીન સાચા વિદ્યાર્થીએ મિટાવે તો પડશે જ નાં ? ’

નાથજી કાંઈ સમજ્યો નહિ. રાવસાહેબ હવે શું કરવું તે વિચારવા લાગ્યા. કૃષ્ણાનું વફા આભારનાં આંસુના છંટકાવથી ગુલાબની લાલી અને માધુર્ય ધરી રહ્યું.

‘ધૂમકેતુ’નો ‘સેટ’

ચૌલા દેવી રાજસંન્યાસી

[નવલકથા] [ચૌલાદેવીના અનુસંધાનમાં]

અદી રૂપિયા

[નવલકથા]

ત્રણ રૂપિયા

તાણખા

તાણખા

મંડળ પહેલું

મંડળ બીજું

દોઢ રૂપિયા

દોઢ રૂપિયા

તાણખા

તાણખા

મંડળ ત્રીજું

મંડળ ચોથું

દોઢ રૂપિયા

અદી રૂપિયા

રાજમુગટ

મલ્લિકા

બે રૂપિયા

અદી રૂપિયા

અજિતા. પરાજય. જલખિંદુ.

અદી રૂપિયા અદી રૂપિયા દોઢ રૂપિયા

એકલવ્ય અને બીજાં નાટકો

પાંચ આના

પદ્ધા

પદ્ધાયા

પાંચ આના

આઠ આના

ઇતિહાસ દર્શન

આઠ આના

ગુર્જર મથરન કાર્યાલય-અમદાવાદ

એડવાન્સ પ્રિન્ટરી, અમદાવાદ.

